УДК 82.09

М.И. Ибраһимов

ХӘЗЕРГЕ ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕНДӘ МИЛЛИ ҮЗТӘҢГӘЛЛЕК МӘСЬӘЛӘСЕ

В статье рассматривается проблематизация понятия «национальная идентичность литературы» в современном литературоведении. На основе анализа трудов русских философов и татарских интеллектуалов начала XX века в контексте современных концепций национальной идентичности определяются перспективы развития данной теории. Эти перспективы видятся в развитии идей множественности и различия языков, литератур, культур в рамках новой научной парадигмы – поссибилизма, методологической основой которого является не логоцентризм, а открытие потенциальных множественных возможностей культуры.

Ключевые слова: национальная идентичность, множественность литератур, национальные литературы, поссибилизм.

Соңгы елларда гуманитар фәннәрдә миллилек мәсьәләсенә игътибар үсү очраклы күренеш түгел. Ул заманның сәяси, социаль, этник проблемалары белән турыдан-туры бәйләнештә тора. Алар арасында Җир шарының төрле урыннарында һаман кабатланып торган халыкара бәрелешләр, дини каршылыклар, шул ук вакытта Көнбатышта тамырланган глобализация һәм мультикультурализм концепцияләренең кризисы беренче урында тора.

Әлбәттә, миллилек мәсьәләсе гуманитар фәннәр өчен яңа проблема түгел: һәр чорда төрле милләт галимнәре, философлары бу мәсьәләгә үзләренең күпсанлы хезмәтләрен багышлаган.

Озак еллар әдәбият белеме өлкәсендә «миллилек»нең синонимы буларак «милли үзенчәлек» (национальное своеобразие) термины кулланылды. 1990 еллардан башлап бу термин белән янәшә чит ил фәненнән кергән «тәңгәллек» («идентичность»; *ингл.* identity) термины файдаланыла, ләкин милли әдәбиятларны өйрәнгәндә бу термин актив кулланылса да, аның теоретик мәгънәсе әлегә ачылып бетмәгән. Рус әдәбияты белгече С.И. Кормилов, «милли үзтәңгәллек» («национальная идентичность») һәм «милли үзенчәлек» («национальное своеобразие») төшенчәләрен аерып, болай дип яза: «Национальное своеобразие литературы и ее национальная идентичность не одно и то же хотя бы потому, что своеобразие литературы зависит не только от национальных культурных процессов, начинает формироваться раньше, чем складываются нации. Например, в «Слове о полку Игореве» содержатся яркие черты национального своеобразия русской литературы, рассматриваемой как тысячелетняя, хотя появился этот памятник до возникновения не только русской нации, но

и великорусской народности, до разделения древнерусской народности на великорусскую, украинскую и белорусскую» [Кормилов, с. 8].

Я.Г. Сафиуллин «милли үзенчәлек» төшенчәсенең нигезен милли әдәбиятларны тигезләү стратегиясендә, аларны бер калыпка китерүдә күрә [Сафиуллин, 2010, с. 30].

2000 елда «Знамя» журналы «Национальная специфика литературы – анахронизм или неотъемлемое качество?» дигән тема буенча дискуссия уздыра. Фикер алышуда танылган галимнәр һәм тәнкыйтьчеләр дә катнаша.

Лев Аннинский фикере буенча, Умберто Эко, Милорад Павич кебек язучыларның әсәрләрендә миллилекне тою өчен, уку процессында аларны үз әдәбиятың һәм мәдәниятең контекстына кертү зарур: «…Разумеется, читая Умберто Эко или Милорада Павича, я могу вычленить то общее, что у них есть и что отходит на уровень “глобальности”, точно так же, как я могу уловить, где там итальянское, а где югославянское. Ну и что? А то, что по-настоящему я в этот опыт вникну не тогда, когда соотнесу его с теми или иными умопостигаемыми сущностями, а лишь тогда, когда переживу его – как свой. То есть когда он станет моим – русским опытом. Когда я введу его в контекст моей культуры» [Национальная…].

Ч. Айтматов, О. Сөләйманов, Ю. Рытхэу, И. Губерман, Д. Рубина кебек язучыларның миллилеге мәсьәләсен күтәреп («На пространстве русского языка, кроме русских, и киргиз Айтматов, и казах Сулейменов, чукча Рытхэу... Какую литературу они пишут: киргизскую? казахскую? чукотскую?.. Или ныне – в Израиле эмигранты из России пишут на русском языке: Игорь Губерман, Дина Рубина и много... Так что они пишут? Еврейскую литературу на русском языке?.. Или – общечеловеческую литературу на русском языке?»), андый, рус телендә иҗат иткән, ләкин үзләре рус булмаган (Ч. Айтматов – кыргыз, О. Сулейменов – казах, Ю. Рытхэу – чукча, И. Губерман һәм Д. Рубина Израильдә яшәүче язучылар) әдипләрнең иҗат үзенчәлеген галим Георгий Гачев Логос һәм Этнос диалогында күрә: «Ибо как личности, индивидуальные “я” прибегают к Слову-Логосу русскому как родному для них, естественному, хотя не скажешь про них, что “с молоком матери” в них вошло, ибо кровь и плоть в них нерусская...

В таких авторах – диалог Логоса и Этноса, и в силовом поле напряжений меж ними – и идет творчество, сюжеты, проблемы, оригинальность образуется – и неповторимый вклад в мировую литературу» [Национальная...].

М. Эпштейн, «әдәбият һәм тел» мәсьәләсен күтәреп, рус алфавитының киләчәктә латинлаштыруга дучар булачагын фаразлый: «Латинизация русского алфавита – перспектива хоть и пугающая, но вполне осязаемая уже к концу нашего нового века, по крайней мере, для нехудожественной словесности. Стандарты письменного общения, нормы внятности задаются

электронными средствами коммуникации, а кириллица мало того, что маленький островок в море электро-письмен, она еще сама раздробила себя на несколько кодировок, из-за чего многие русские переписываются на латинице. Этот период "новофеодальной" раздробленности вряд ли пройдет без тяжелых последствий для кириллицы: латиница ее начинает вытеснять даже среди русскоязычных» [Национальная…].

XXI гасыр башында куелган миллилек мәсьәләсенә бәйле сораулар әле дә үз әһәмиятен югалтмаганнар. К. Солтанов әдәбият белемендә (милли әдәбиятларны өйрәнү өлкәсендә) этник мәсьәләләргә игътибар артуның, уңай ягы белән беррәттән, тискәре ягын да билгеле, чөнки, галимнең фикере буенча, әдәби анализда этник элементларны табу максаты кайбер вакытта эстетик критерийларны артка чигерә һәм әсәргә бәя бирүнең төп нигезенә әверелә: «Принцип этнической опознаваемости явно теснит на периферию анализа собственно эстетические критерии, соотносимые с полнотой и целостностью художественного текста» [Султанов, 2007, с. 6].

Г. Гачев белән Я. Сафиуллин фикерләре аваздаш: галим әдәбиятчылар арасында киң таралган «рус телле әдәбият» (русскоязычная литература) терминының эчтәлексез булуы турында язалар. Я. Сафиуллин ул терминның барлыкка килүен иҗтимагый һәм сәяси дискурста актив кулланылган «русскоязычное население», «русскоязычные школы», «русскоязычная пресса» кебек гыйбарәләрне (аларның кулланышы СССР таркалудан соң активлаша, чөнки рус телендә сөйләшкән меңнәрчә кешеләр яңа милли дәүләтләрдә «рус телле гражданнар» буларак идентификацияләнә башлыйлар) әдәбият өлкәсенә күчерү (экстраполяция) процессы белән бәйли [Сафиуллин, 2010, с. 29–30].

Я.Г. Сафиуллинның СССРдагы алфавит алышынуга караган фикерләре дә игътибарга лаек: 1920–1930 елларда милли телләрне башта латиницага, соңыннан – кириллицага мәҗбүри рәвештә күчерү мәдәни һәм әдәби күптөрлелек мөмкинлеген юкка чыгарды [Сафиуллин, 2017, с. 171–180].

Хәзерге әдәбият белгечләре әдәбиятта милли үзтәңгәлекне өйрәнү өчен төрле методлар тәкъдим итәләр. Күп очракларда ул ысул әдәби әсәрдә миллилекнең чагылышын табу белән чикләнә. Кайбер галимнәр миллилекнең чагылышын образлар һәм мотивлар системасында (милли образларда һәм мотивларда) күрәләр, кайберәүләр архетип төшенчәсен яңача кулланып, милли архетиплар турында язалар [Есаулов; Большакова, 1996, с. 3–12], күпсанлы хезмәтләрдә әдәби әсәрләрдәге милли концептлар тикшерелә [Зусман; Галиева, Нагуманова, с. 88–100]. М. Бахтин теориясенә нигезләнгән милли әдәбиятлар арасында диалогларны тикшерү методы да әдәбиятларның миллилеген ачыклауда зур мөмкинлекләрен күрсәтте [Аминева].

Күрсәтелгән методлар әдәбият белемендә һәм, гомумән,

гуманитар фәннәрдә инде күптән нәтиҗәле кулланыла. Шул ук вакытта аерым галимнәр фәндә яңа парадигма турында сүз йөртәләр.

«Проективный философский словарь» дип исемләнгән сүзлектә аның төзүчеләре һәм авторлары яңа парадигманы «поссибилизм» (*ингл.* possible – мөмкинчелек) дип билгелиләр. «Достойная современного философа задача, – дип яза Г.Л. Тульчинский, – не переделывать мир, а открывать его возможности, потенциировать бытие. Поэтому гуманитарий и интеллектуал наших дней не столько строит объяснения, наивно сводя все разнообразие к чему-то одному, какому-то первопринципу, не разрабатывает идеологии и программы преобразований, а, в первую очередь, открывает и умножает возможности бытия и его осмысления. Сегодняшний гуманитарий – потенциатор бытия, тот, кто открывает новые возможности культуры» [Тульчинский].

Әдәбият фәнендә (миллилекне өйрәнү өлкәсендә дә) күп еллар кулланылган «милли үзенчәлек» төшенчәсе андый мөмкинлекне тудыра аламы?

«Милли үзенчәлек» төшенчәсен Я.Г. Сафиуллин ясалма рәвештә «яши торган», уйдырма әдәбият булуы белән аңлата. Милли әдәбиятлар күп очракларда шул «идеаль» әдәбиятка мөнәсәбәттә тикшереләләр һәм, нәтиҗәдә, аларның үзенчәлекләре ачыклана.

Поссибилизм әлеге логикага каршы чыга, чөнки ул күптөрлелек (множественность) идеясенә нигезләнгән, ягъни әдәбиятлар өчен бер генә үсеш юлы мөмкин түгел: поссибилизм һәрбер милли әдәбиятның төрле үсеш мөмкинчелекләрен күздә тота.

Әйтергә кирәк: бу парадигмага инде XX йөз башында кайбер Европа, рус һәм татар галимнәре дә якын килгәннәр иде.

XX йөз башы татар галимнәре (Җ. Вәлиди, Г. Гобәйдуллин, Г. Ибраһимов, Г. Шәрәф), миллият мәсьәләләрен тикшергәндә, һәр милләтнең үз милли идеясе булу һәм ул идея башка милли идеяләр белән диалогта, алар белән баетылып һәм, үз чиратында, аларны баетып кына яши ала дип фаразлаганнар. «Ләкин яхшы миллият, – дип яза Г. Гобәйдуллин, – һичбер вакытта бер фикер, бер идея, бер гомум мәдәният тудыру белән калмый, алар аны яңартып тора, яхшыларын чит миллиятләрдән ала» [Газиз, 1913, б. 397].

Моңа аваздаш фикер Җ. Вәлидинең «Милләт вә миллият» дип аталган хезмәтендә очрый: «Тәназыге бәка *(яшәү өчен көрәш)*, хәят вә истикълял *(бәйсезлек)* юлында дөньяның астын-өсткә китереп бетерүче, җимерүче, төзүче, очыручы, үрчетүче... әлхасыйльб *(бер сүз белән әйткәндә)*, бөтен силсиләи тарихияне *(тарихи вакыйгалар чылбырын)* ошбу булган шәкел *(форма)* вә тәртип үзрә төзәтүче вә сәйярымызның *(хәрәкәтебез)* өстенә хәзерге хәлендә тотучы гамәлләрне, куәтләрне эзләгәндә без миллият идеясенә бу эшләрдә иң күп галякадар *(бәйләнеш)* күрәмез» [Вәлиди, б. 42]. Галим инсаниятне алга барган бер

пароходка тиңләп, аның палубадагы иркен йөргән пассажирларын дөньядагы милләтләр белән чагыштырып, милләтләр палубадагы пассажирлар кебек үз юлы (идеяләре) белән яшәсәләр дә, аларның шул ук вакытта инсаният юлы белән дә баруын әйтә.

Әлеге идеяләр XX йөз башы кайбер рус философлары фикерләренә якын. Мәсәлән, Н. Бердяев, «рус идеясе» турында уйланып, һәрбер халыкның (кешенең) инсаниятҡә үз милли идеясе аркылы гына якынаю мөмкинлеге турында яза: «Человек входит в человечество через национальную индивидуальность, как национальный человек, а не отвлеченный человек, как русский, француз, немец или англичанин. Человек не может перескочить через целую ступень бытия, от этого он обеднел бы и опустел бы. Национальный человек – больше, а не меньше, чем просто человек, в нем есть родовые черты человека вообще и еще есть черты индивидуально-национальные. Можно желать братства и единения русских, французов, англичан, немцев и всех народов земли, но нельзя желать, чтобы с лица земли исчезли выражения национальных ликов, национальных духовных типов и культур. Такая мечта о человеке и человечестве, отвлеченных от всего национального, есть жажда угашения целого мира ценностей и богатств» [Бердяев, с. 305].

Н. Трубецкой, гомумкешелек мәдәният идеясен инкяр итә, миллият идеясен яклап чыга: «Но общечеловеческая культура, одинаковая для всех народов, – невозможна. При пестром многообразии национальных характеров и психических типов такая «общечеловеческая культура» свелась бы либо к удовлетворению чисто материальных потребностей при полном игнорировании потребностей духовных либо навязала бы всем народам формы жизни, вытекающие из национального характера какой-нибудь одной этнографической особи» [Трубецкой, с. 111].

Димәк, инде XX йөз башында рус һәм татар интеллектуаллары миллиятне инсаниятнең күптөрлелек нигезе итеп таныйлар.

Әйтергә кирәк, татар зыялылары бу идеяләрне әле 1920 елларда да күтәргәннәр. Мәсәлән, 1926 елда Бакуда үткән Беренче тюркология корылтаенда Г. Ибраһимов җитәкләгән татар делегациясе һәрбер төрки халыкның мөстәкыйль рәвештә әлифба мәсьәләсен хәл итү хокукын яклап чыга. Россиядә яшәгән төрки милләтләр өчен (һәм башка, төрки булмаган, милләтләр өчен дә) мондый позициянең прогрессив булуы шик тудырмый: аның нигезен төрки телләрнең, әдәбиятларның, мәдәниятләрнең күптөрлелеге, һәрбер телнең һәм әдәбиятның үз тарихы булуы, һәм шул ук вакытта телләр, әдәбиятлар арасында бәйләнешләрне тану тәшкил итә.

Корылтайга бәйле чыгышларында Г. Ибраһимов төрки телләр һәм әдәбиятлар арасындагы мөнәсәбәтләрне «әдәбимәдәни федерация» дип билгели: «Төрек телләренең һәрберенең аерым хасиятләре дә, һәммәгә

уртак хасиятләре дә бар. Шуңа карап телләр үзләренең эчке төзелешләрендә мохтар-автоном үсәләр, әмма гомуми нигезләре буенча бер-беренә багланалар. Без моны "әдәби-мәдәни федерация" дип атасак, ачык булачактыр. Бу нигездә барганда, телләр җирле халыкка багланып, массадан аерылмаячак, шуның белән бергә, югары менгән-үскән саен, якынлаша барачак» [Ибраһимов, 1987, б. 273].

Г. Ибраһимов фикере буенча, төрки халыкларның әлифба реформасына төрле мөнәсәбәтләре аларның тарихи үсеше белән бәйле. Галим татар теленең һәм әдәбиятының латинга күчүе татар мәдәниятенә зарар китерү дип яза: «Хәзер безнең типографияләребез, хәреф җыючыларыбыз, мәктәпләребез, укытучыларыбыз, язучыларыбыз, басылып тарала торган дәреслекләребез, йөз мең басыла торган әлифбабыз, көтепханәләребез, караңгы авыллардагы уку өйләребез – һәммәсе, һәммәсе шул төзәтелгән гарәп хәрефләре нигезендә матбугат һәм әдәбиятка корылганнар. Халкыбызның 30% ы шул хәреф белән укыргаязарга өйрәнгәнләр. Менә бу зур мәдәни хәрәкәт машинасы туктаусыз әйләнеп эшләп тора. Латинга күчү дигән сүз – бу машинаны туктатып, яңа нигездән яңадан-яңа юлларга күчереп утырту, үсеп торган мәдәни хәрәкәтнең барышын акырынайту дигән сүздер» [Ибраһимов, 1987, б. 283–284].

Шул ук вакытта, аның уйлавынча, башкорт, кыргыз, якут телләренә латинга күчу шундый ук зарарлы булмаска да мөмкин: «Әмма Башкортстанга, Якутстанга яки Кыргызстанга килсәк, без аларның латинны алабыз, дип бик җиңел генә карар бирүләренең сәбәбен яхшы аңлыйбыз. Башкорт әдәбиятының беренче адымлары Бабичтан башлана. Киңәеп китүенә әле ике генә ел. Шуңар күрә алар зур бер мәдәни хәрәкәтне бөтенләй яңа рельсләргә күчерү кебек мәсьүлият алдында түгелләр. Шулай ук... Кыргызстанда да ... әлифба да, матбугат та яңа туып килә, мәктәпне яңа ачалар, мөгаллимне яңа хәзерлиләр. Болар үзләре алдында туктаусыз эшләп торган машинаны сүтеп, яңа нигезгә кору мәшәкъкатен түгел, бәлки бөтенләй буш урынга яңа бина салу, шуңа нигез сайлау кебек бер эш алдында торалар» [Ибраһимов, 1987, б. 284].

Кызганыч, ләкин 1920 елларның икенче яртысыннан телләрне, әдәбиятларны һәм мәдәниятләрне тигезләү процессы күптөрлелек идеясен озак елларга юкка чыгарды. Хәзерге гуманитар фәннәрдә яңадан торгызылган бу идеянең киләчәген белү читен: тарихны, белгәнебезчә, күрәзәләү мөмкин түгел.

Әдәбият

Аминева В.Р. Типы диалогических отношений между национальными литературами (на материале произведений русских писателей второй половины XIX века и татарских прозаиков первой трети XX века). Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2010. 476 с.

Бердяев Н. Судьба России // Бердяев Н. Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. Судьба России. М.: ЗАО «Сварог и К», 1997.

Большакова А.Ю. Типология и менталитет // Филологические науки. 1996. № 6. С. 3–12.

Вәлиди Җ. Милләт вә миллият // Җамал Вәлиди: әдәби һәм тарихи-документаль җыентык. Казан: Җыен, 2010.

Газиз Г. Милләтне ничек аңлыйсыз? Мөкаддәмә // Аң. 1913. № 22. С. 395–398.

Галиева А.М., Нагуманова Э.Ф. Национальные концепто- и смыслосферы// Межкультурная коммуникация: филологический аспект: словарь-справочник. Казань: Отечество, 2012. С. 88–100.

Есаулов И.А. Пасхальность русской словесности. М.: Кругъ, 2004. 560 с.

Зусман В.Г. Диалог и концепт в литературе. Нижний Новгород: Деком, 2001. 168 с.

Ибраһимов Г. Тюркология съезды нәрсә бирде? // Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 8: Төрки һәм татар теле белеме буенча хезмәтләр (1910–1930). Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. Б. 271–276.

Ибраһимов Г. Тюркология съездында тикшерелеп үтелгән мәсьәләләр // Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. Т. 8: Төрки һәм татар теле белеме буенча хезмәтләр (1910–1930). Б. 281–299.

Кормилов С.И. Своеобразие русской литературы и проблема ее национальной идентичности // Известия Южного федерального университета. Филологические науки. 2007. № 1–2. С. 8–21.

Национальная специфика литературы: анахронизм или неотъемлемое качество // Знамя. 2000. № 9. [Электронный ресурс] // URL: http://znamlit.ru/publication.php?id=1233 (дата обращения: 18.03.2018).

Сафиуллин Я.Г. Идентичность литературная // Теория литературы: словарь для студентов. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2010. С. 29–30.

Сафиуллин Я. «Русская литература» и «Русскоязычная литература» – синонимы? [Электронный ресурс] // URL: http://kpfu.ru/staff_files/F1591431257/Fragment._2_.pdf (дата обращения: 18.03. 2018).

Сафиуллин Я.Г. Крутые повороты: арабица, латиница, кириллица // Казанский альманах. 2017. С. 171–180.

Султанов К. От дома к миру: этнонациональная идентичность и межкультурный диалог. М.: Наука, 2007.

Султанов К. К вопросу об «этнокультурном повороте» в изучении литератур народов России// STEPHANOS. 2015. № 2. С. 10–19.

Трубецкой Н. Об истинном и ложном национализме // Трубецкой Н. Наследие Чингисхана. М.: Аграф, 2000.

Тульчинский Г.Л. Эпштейн М.Н. Проективный философский словарь [Электронный ресурс]//URL: https://www.twirpx.com/file/459816. (дата обращения: 18.03.2018).

Мәкалә «2014–2020 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» Дәүләт программасының 4.1.3 номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Ибраһимов Марсель Илдар улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре